Comentariu la nuvela „Şanţurile" de Mircea Eliade, sau Timpul fermecat al morţii mioritice

Motto:
„Cuvintele sînt uneltele veacului. Cuvântul /Taina de dincolo de veac va fi însă tăcerea" (Sf. Isaac Sirul citat de G. Racoveanu).

O cultură nu se reduce numai la expresia ei modernă, la creaţiile personale, care au neajunsul de a se „demoda" în câteva generaţii, observa Mircea Eliade într-o prefaţă pentru Racoveanu. De cultură ţin şi limbajele trans-personale din mituri, folclor religios, arte populare, care sînt limbaje universale, în sensul că ele „revelează moduri de a fi în lume" (M.E.,1963). În plus, limbajele trans-istorice nu se demodează niciodată, fiindcă „stau sub semnul timpului fermecat al miturilor şi basmelor, al timpului marilor cicluri cosmice, dar şi al *clipei* în care trăiesc sfinţii, contemplativii, poeţii, logodnicii" (M. E., Cuvânt înainte la G. Racoveanu, *Omenia şi „Frumuseţea cea dintâi"*, Freising, 1963).

Pe 31 mai 1977, renumitul savant Mircea Eliade a sesizat, cum sesizase şi la Noica, voinţa istoricului de artă Barbu Brezianu de a „face cultură în pofida tuturor dificultăţilor" (M.E., *Jurnal*). Se revăzuseră la Paris după circa patruzeci de ani. În interbelic, Barbu Brezianu fusese un magistrat colaborînd cu poezii la revistele literare şi „unul dintre foarte puţinii membri ai generaţiei care n-a cunoscut temniţele şi torturile – *sau, în orice caz, dacă le-o fi cunoscut, nu vrea să vorbească de ele*" (M.E.). La 68 de ani, istoricul de artă părea că se simte creator, deci „liber" (cu ghilimelele de rigoare!), în măsura în care statul poliţienesc comunist îi permitea să studieze şi să-l interpreteze pe Brâncuşi. Desigur, cu condiţia să nu treacă la bibliografie şi excepţionalele *Note* eliadeşti *despre „Pasărea măiastră"* apărute în revista lui Racoveanu („Cuvântul în exil", august, 1962), sub titlul „A vedea lumea ca în clipa dintâi a Creaţiei".

Academicianul Mircea Eliade pune în ghilimele cuvântul „liber", ştiind bine că „în România s-a putut crea liber..., numai după împlinirea idealului naţional, şi până în preajma celui de-al doilea război mondial" (M. E., *Cuvânt înainte* la G. Racoveanu, 1963). Impresionat de invadarea Cehoslovaciei, Mircea Eliade scrisese nuvela „Ivan", care, din cauza lungimii, n-a putut fi publicată în întregime în revista „Destin" din 1968. Jumătate din text a fost cuprins în numărul pe anul imediat următor (vezi Isabela Vasiliu-Scraba, *Ivan, bolşevic inamic şi amic, sau Călătoriile PSY ale lui Darie*, în „Acolada", nr. 5/ 2022).

După ce tancurile sovietice au putut fi văzute pe străzile oraşului Praga, „frica de ruşi" – expresie îndepărtată în 1981 de inchiziţia comunistă din nuvela eliadescă „Şanţurile", p. 346 –, şi de iminenta lor invazie în România, devenise atât de mare, încât rugăciunile înlăcrimate ale Sfântului Arsenie Boca lăsau urme ale şuvoiului de lacrimi în altarul Bisericii de la Drăgănescu, povestea preotul Savian Bunescu. Din perioada aceea, parohul de la Drăgănescu n-a tăinuit nici miracolul pătrunderii Părintelui Arsenie Boca în sfânta biserică prin uşa încuiată.

„Dacă toţi românii ar deveni prin minune sfinţi, şi în această stare n-ar câştiga nimic ca forţă istorică, aş declara sfinţenia un atentat la edificiul nostru istoric", scria în *Schimbarea la faţă a României* (1936) tânărul Emil Cioran, perfect incapabil să-şi imagineze puterea rugăciunii unui mare sfânt. La maturitate, Cioran devenise convins că un om n-ar avea altă datorie în viaţa lui decât să se roage. „Dar eu... nu ştiu... nu reuşesc. Asta mă chinuie. Toată viaţa am fost chinuit de aşa ceva", se destăinuise Cioran lui Titus Bărbulescu, frate cu folcloristul Cornel Bărbulescu.

Povestirea „Ivan" ar fi a doua nuvelă (prima fiind „Şanţurile") înscrisă în cadrul *evenimentelor reciproc contradictorii* petrecute după 23 august 1944, ceas istoric care a făcut să fie dată înapoi, cu cel puţin un secol, înfloritoarea cultură şi civilizaţie românească interbelică, imediat după ocuparea stalinistă a ţării. Istoria, în particularul caz al românilor, a mai însemnat atunci şi „inconştienţa politică a Occidentului care ne-a zvârlit din nou în întuneric, mai rău decât am fost zvârliţi, în Evul Mediu, prin năvălirile barbarilor", consemna Eliade în prefaţa cărţii lui Racoveanu, făcând o transparentă aluzie la Conferinţa de la Yalta din febr. 1945 (vezi N. Baciu, *Yalta şi crucificarea României*, Roma, 1983, ed. II-a, 1996).

Povestirea „Şanţurile" a fost scrisă în 1963, când încă nu scăpaseră din temniţe colegii lui de generaţie. Pe voi românii, spune personajul von Balthasar din nuvelă, „afară de poeţi, nu vă înţelege nimeni. Cineva trebuie să aibă măcar un dram de nenoroc ca să vă înţeleagă. N-aţi avut noroc acum trei mii de ani, şi nici acum o mie de ani, şi nici de data aceasta n-aţi avut noroc. Dar v-aţi amintit şi aţi luat-o de la început. Şi tot aşa o veţi lua de la început într-o mie de ani şi vă veţi aminti. Tot /.../ ce s-a întâmplat astăzi şi tot răul pe care vi l-am făcut [*noi, nemţii, prin Pactul Ribbentrop-Molotov şi prin Dictatul de la Viena*], de toate acestea vă veţi aminti." (M. Eliade, *Şanţurile*, în vol. „În curte la Dionis", Bucureşti, 1981, p.360).

Din sumara cronologie trecută în manuscrisul francez redactat la Lisabona între 28 sept.şi 4 dec. 1942 despre latinii din orient (vezi Mircea Eliade, *Os Romenos, Latinos do oriente*, tradus din franceză de Navarro, Lisboa, 1943, 96 p.) ne putem face o idee despre semnificaţia celor două decupaje temporale. Cel mai vechi indică apariţia istorică a geto-dacilor în Dacia, înainte cu circa trei mii de ani.

În ce priveşte situaţia istorică din vecinătatea zilei de 23 aug. 1944, se ştie că, pe atunci, jumătatea de Ardeal oferită de Hitler ungurilor în 1940 era încă administrată de cei nicicând pedepsiţi pentru masacrele făcute la ocuparea zonei, primită cadou prin Dictatul de la Viena. Nici măcar pentru bestialitatea de a înfige în cuie pe spatele românilor steagul românesc nu fusese nimeni judecat. De cine să mai fie pedepsiţi cei trecuţi rapid de partea noului stăpânitor sovietic?

Rememorând istoria, se poate deduce că al doilea reper ar indica existenţa voievodatelor româneşti în Transilvania secolului al X-lea, menţionate în *Gesta Hungarorum* (M. E., *Os Romenos, Latinos do oriente*, 1943, p. 88).

Soarta de a nu izbuti şi de a tot lua lucrurile de la început o are şi poetul, şi-a continuat gândul ofiţerul von Balthasar, care vorbea la perfecţie româneşte, dar poezie nu putea compune decât în limba lui maternă. Locotenentului german, născut în Bucovina, „ca şi Eminescu", nici traducerea propriei poezii în română nu-i suna la fel de bine ca în germană.

Destinul poetului ar fi să „încerce din nou, luând-o de la început. Şi, de fiecare dată, amintindu-şi tot ce-a greşit şi tot ce n-a izbutit... Amintindu-şi şi încercând din nou... Aşa cum încercaţi şi voi [românii]. Fără să crâcniţi, fără să obosiţi. Dar amintindu-vă tot ce vi s-a întâmplat, toate înfrângerile", a mai spus locotenentul german (Mircea Eliade, *Şanţurile*, în vol. „În curte la Dionis", Bucureşti, 1981, p.360).

Către sfârşitul breviarului său de istorie, conceput ca o „filozofie a istoriei româneşti", Mircea Eliade trecuse că românii, datorită creştinismului cosmic, în ciuda nenorocului care i-a urmărit permanent, n-au comis nicicând păcatul disperării. Întotdeauna au nutrit convingerea că binele va triumfa, cum se vede în legenda frumoasei Catedrale de la Curtea de Argeş. Numai că, în balada „Meşterului Manole", românii şi-ar cânta totodată şi propriul destin, „constantul lor sacrificiu" (p.49).

Al doilea mit caracteristic geniului popular românesc apare în splendida baladă „Mioriţa" cu deschiderile ei spre religie, metafizică şi morală (vezi vol. Isabela Vasiliu-Scraba, *Deschiderea cerurilor într-un mit platonic şi în „Mioriţa"/ The opening of the skies in a Platonic myth and in „Mioritza" ballad*, Slobozia, 2004).

Eliade notase în 1942 că, în superba creaţie populară, moartea nu este dispariţie în neant, nici pseudo-existenţa unei umbre, lipsită de memorie într-un infern de sub pământ, ci nuntă mistică prin care omul se reintegrează în Natura creată de Dumnezeu. Reintegrare şi nu panteism, precizează fostul universitar, căci Natura nu se identifică cu Creatorul ei.

Viziunea mioritică asupra morţii ar fi o moştenire de la geto-daci, sau o interpretare originală a creştinismului, care el însuşi conferă o valoare pozitivă morţii. Moartea ca tânără mireasă promisă lumii întregi, pentru fiinţa umană nu ar reprezenta un declin, ci o elevaţie de statut metafizic. Omul nu trebuie să fugă în faţa morţii şi nici să se lamenteze când survine. Moartea mioritică este un fapt de dimensiune cosmică pe care românii îl acceptă cu seninătate, chiar cu o anume bucurie: Datorită ei, omul depăşeşte limitele veacului de aici. Mircea Eliade subliniază noutatea acestei viziuni invocând şi geniul lui Eminescu, „unul dintre cei mai mari scriitori ai secolului XIX".

Cu prilejul recenzării „Schimbării la faţă", Arşavir Acterian a remarcat deliranta voinţă de putere de care era posedat tânărul Cioran, oferind şi următorul citat: „Nu este bun şi valabil ceea ce un popor are din moşi strămoşi, ci numai ceea ce-l mână înainte" (17 ian. 1937, „Vremea").

Finalul nuvelei „Şanţurile" adaugă seninătăţii „mioritice" în faţa morţii, seninătate de care s-a contaminat şi bucovineanul von Balthasar, o vag sugerată „logodnă" de dincolo de veac între frumoasa şi trista Ilaria şi tânărul locotenent german care, din clipa când a sosit, a spus: „Îmi place satul, că e în marginea crângului. Îmi place şi biserica, şi ar fi mare păcat dacă va trebui s-o azvârlim în aer. Dar nu-mi plac şanţurile. Au ceva sinistru şi inutil. Şi poate chiar ceva diavolesc. Nu mi-ar plăcea să mor aici. Sînt prea multe şanţuri proaspete... Noroc că mi-aţi spus de comoară, adăugă von Balthasar. Şi atunci m-am liniştit" (M. Eliade, *Şanţurile*).

Aspectul „sinistru" şi chiar „diavolesc" al şanţurilor face trimitere la masacrul de lângă oraşul basarabean Bălţi din vara anului 1944. Circa 30.000 de soldaţi români, luaţi prizonieri de ruşi imediat după proclamarea unilaterală a armistiţiului de către regele Mihai, au fost împuşcaţi de bolşevici care, înainte de a-i mitralia, i-au pus să sape nişte şanţuri lungi în care să ascundă cadavrele.

Locotenentului von Balthasar şanţurile i-au părut „diavoleşti", când şi-a imaginat că au fost pregătite de ruşi pentru ei, fiindcă hotărâseră să „nu mai ia prizonieri" (p. 346). Aflând că după 23 august 1944 sătenii au început să sape nopţile căutând o comoară, ofiţerul poet a exclamat cu admiraţie şi uimire: „Ah! Românie, Românie! Ce ţară! Ce neam! Aţi rămas ce-aţi fost de atâtea mii de ani. S-au risipit zeii, v-a uitat Zalmoxis, dar voi aţi rămas cum v-au ursit strămoşii voştri... Vă prăbuşiţi în întuneric pentru încă o mie de ani." (p.348).

Când Moşul s-a sculat din patul unde agoniza şi a pornit sprijinit de Ilaria spre biserică şi apoi spre şanţuri, ofiţerul poet s-a gândit că bătrânul vrea să moară în picioare, ca strămoşii lui. La spusa lui Lixandru că „nu moare", von Balthasar a replicat visător: „Toţi murim...Chiar şi zeii mor. Până şi Zalmoxis a murit. A rămas cu voi o mie de ani şi apoi s-a dus. V-a părăsit. A intrat în peştera lui şi n-a mai ieşit. Sau poate s-a înălţat la cer" (p.355).

Presupusa înălţare la cer ar fi de înţeles prin creştinismul adoptat cu uşurinţă şi mult înaintea altora de strămoşii românilor. Căci ei ar fi fost pregătiţi de Zalmoxis „cu secole în urmă pentru noul crez" (Mircea Eliade, *Meşterul Manole*, Cluj-Napoca, Eikon, 2008, antologie de Magda şi Petru Ursache, p. 81).

La afirmaţia ofiţerului poet că şi zeii mor, popa din sat se grăbeşte să-i spună că „Dumnezeu nu moare. Dumnezeu adevărat nu moare" (p.355).

Întreaga nuvelă „Şanţurile" e construită în jurul presentimentului morţii. A morţii de bătrâneţe, cu *evidenţa mutual contradictorie* că a fost şi nu a fost dus la bun sfârşit ceea ce trebuia încheiat: În cazul Moşului, că s-a găsit o comoară, deşi nu comoara seculară visată din tinereţe de bătrân, adică ultima din cele cinci căldări cu galbeni îngropate aproape de sat.

Presentimentul morţii îl are şi poetul ofiţer neamţ care-i dezvăluie săteanului Lixandru convingerea sa, bănuind că, într-un fel, va consuna cu viziunea românului faţă de moarte: „Moartea este oriunde frumoasă şi fără înţeles... Nu ştiu dacă aşa ţi s-a întâmplat şi dumitale. Nu cred că e frica de moarte. Dar în fiecare dimineaţă îmi spun: Poate că aici are să se întâmple" (p.358).

După apariţia nemţilor în sat şi Ilaria presimte apropierea morţii. Nu-i era frică nici de nemţi, nici de ruşi. „Doar că i s-a închis inima, aşa deodată" (p.350).

Între evidenţele mutual contradictorii din povestire se înscrie, în primul rând, săparea de şanţuri. La început sătenii le-au săpat de bună voie, căutând comoara visată de Moş. Asemenea preocupare la vreme de război putea intra în categoria boicotării istoriei, cum notează Mircea Eliade în jurnal. Sensul i-a fost însă deturnat de îndată ce oamenii din sat, inclusiv femei, au fost puşi la jug, au fost constrânşi de nemţi să adâncească şanţurile, spre a împiedica înaintarea tancurilor ruseşti.

Odată cu schimbul de focuri dintre nemţi şi ruşii împotmoliţi cu un tanc în şanţ, şanţurile ajung, din pur accident, să fie gropile de mormânt ale Ilariei şi poetului von Balthasar. Ultimele cuvinte ale locotenentului au fost: „Ăsta e locul !" . Acestea au fost şi ultimele vorbe pe care a mai putut Ilaria să i le spună lui Marin, care-o apucase de mână. „Era caldă şi mă privea cu ochii deschişi. Dar eu ştiam".

Marin, care-şi pierduse un braţ la Cotul Donului şi fusese decorat ca erou, „ştia", fiindcă Ilaria, presimţind că va muri, îl rugase s-o păstreze frumoasă în amintire şi s-o înmormânteze cu rochia ei preferată. Nebănuind că n-are de gând să-l omoare, tot ea fusese cea care l-a rugat să-l cruţe pe von Balthasar, că e păcat de tinereţile lui, după ce ofiţerul neamţ s-a predat. Ilaria fusese şi cu propunerea de a-l ţine ascuns şi a-l îmbrăca pe locotenentul poet cu haine de-ale sătenilor. Ceea ce ar fi semănat la perfecţie cu ascunderea unor soldaţi germani, întâmplată aievea la Mănăstirea de la Vladimireşti.

Şi, dacă unul dintre nemţii sosiţi acasă, în Germania, n-ar fi avut proasta inspiraţie să-i trimită Maicii Veronica o scrisoare de mulţumire, poate că nu s-ar fi ajuns la moartea martirică în închisoarea din Miercurea Ciuc a maicii Mihaela Nicoară, care a luat asupra ei întreaga responsabilitate a ascunderii nemţilor (cf. Petre Pandrea).

Isabela VASILIU-SCRABA